

Sport Toekomst Verkenning

De drijvende krachten van sport en bewegen

Een inventarisatie van factoren die het brede veld van sport en bewegen in de toekomst beïnvloeden.

Auteurs: Kirsten Visser (SCP), Annet Tiessen-Raaphorst (SCP), Marieke van Bakel (RIVM) en Marit de Vries (RIVM)

Den Haag/Bilthoven, Mei 2016

Inhoud

Samenvatting.....	4
1 De toekomst van de sport in Nederland	5
1.1 Sport en bewegen in Nederland nu en in 2030.....	5
1.2 Wat verstaan we onder sport?.....	5
1.3 De toekomst is open, maar niet leeg	5
1.4 Plan van aanpak.....	6
2 Demografische drijvende krachten	9
2.1 De gemiddelde leeftijd van de Nederlandse bevolking stijgt.....	9
2.2 Meer huishoudens, andere samenstelling	10
2.3 Aandeel niet-westerse migranten in bevolking groeit	11
3 Economische drijvende krachten	12
3.1 Kleine maar evenwichtige groei van de economie	12
3.2 Toenemende armoede	12
3.3 Commercialisering van het vrijetijdsaanbod.....	13
3.4 Toenemende rol van globalisering	13
3.5 Sportsponsoring redelijk stabiel, maar vorm verandert	14
4 Sociaal-culturele drijvende krachten.....	15
4.1 Weinig veranderingen in hoeveelheid vrije tijd	15
4.2 Medialisering	16
4.3 Individualisering en informalisering	16
4.4 Beleving wordt belangrijker	17
4.5 Groeiende aandacht voor een gezonde leefstijl	17
5 Technologische drijvende krachten	19
5.1 Informatisering	19
5.2 Meer 'big data'	20
5.3 Ontwikkeling medische technologieën voor prestatieverbetering.....	20
6 Ecologische drijvende krachten.....	21
6.1 Ontwikkeling van obesogene omgeving.....	21
6.2 Toenemende druk op ruimte en milieu vanwege verstedelijking.....	21
6.3 Leegloop van perifere gebieden.....	22
6.4 Nattere winters, drogere zomers	22
7 Politieke drijvende krachten	23
7.1 Meer eigen verantwoordelijkheid en zeggenschap	23

7.2	Aandacht voor sport in het nationaal overheidsbeleid.....	24
7.3	Bezuinigingen door gemeenten	24
7.4	Gestage professionalisering in de georganiseerde sport.....	24
7.5	Liberalisering van de kansspelen.....	25
7.6	Concurrentie in topsport dwingt tot efficiëntie en focus	25
7.7	Ontwikkelingen in het (pre)primair bewegingsonderwijs.....	26
7.8	Toenemende aandacht voor de negatieve aspecten van sport.....	26
8	Bronnen.....	27

Samenvatting

We weten al veel over de huidige staat van sport. De vraag is echter hoe deze cijfers zich in de toekomst zullen ontwikkelen. Hoe ziet het Nederlandse sportlandschap er uit in 2040? En welke factoren beïnvloeden dit? Dit zijn centrale vragen van de Sport Toekomst Verkenning (STV). Voor u ligt de tussentijdse publicatie van drijvende krachten in de sport opgesteld op basis van literatuuronderzoek en input uit werkgroepen met kennisexperts, gehouden in het najaar van 2015. Het doel van deze publicatie is inzicht te verschaffen in de maatschappelijke ontwikkeling die van invloed zijn op de kernindicatoren sport. Dit zijn 20 indicatoren die in 2014 benoemd zijn door de minister van VWS om de stand van zaken op het gebied van sport in de tijd te kunnen volgen. We gaan in op de verschillende drijvende krachten volgens DESTEP-indeling (demografische, economische, sociaal-culturele, technologische, ecologische en politiek-juridische drijvende krachten). We gaan uit van een 'business-as-usual' scenario, wat wil zeggen dat we onderzoeken wat de veranderingen zullen zijn indien er aan het huidige beleid niets verandert.

Demografische drijvende krachten. Sport hangt samen met een aantal demografische kenmerken. Zo zijn veranderingen in de bevolkingssamenstelling van invloed op de sportdeelname, maar ook op het vrijwilligerswerk of op het beweeggedrag. De trend voor de komende jaren is een toename in het aandeel ouderen, eenpersoonshuishoudens en migranten.

Economische drijvende krachten. Diverse economische ontwikkelingen beïnvloeden de sport. Bij gemeentes zijn er bezuinigingsopgaven voor sport, maar wordt ook over de grenzen van 'de afdeling sport' heen gekeken naar andere middelen. Door de commercialisering van het sportaanbod is het sportlandschap veranderd. Naast traditionele sportverenigingen zijn commercieel denkende partijen opgestaan. Sport is daarnaast een mondiaal fenomeen is geworden. Dit is terug te zien in het aanbod van producten, maar ook in het bedrijfsleven en de politiek.

Sociaal-culturele drijvende krachten. Op sociaal-cultureel gebied hebben we te maken met individualisering en informalisering van de sport. Dit leidt tot andere bindingsvormen en andere inzet van bijvoorbeeld vrijwilligers. Daarnaast wordt sport belangrijker als 'beleving' en als onderdeel van een gezonde leefstijl.

Technologische drijvende krachten. Technologische ontwikkelingen bieden zowel mogelijkheden als uitdagingen. Met wearables kunnen mensen informatie over hun eigen (sport)prestaties en gezondheid meten, monitoren en delen. De big data bieden mogelijkheden om 'dichter op de bal te zitten'.

Ecologische drijvende krachten. Sport wordt beïnvloed door de omgeving. Aandachtspunten hierin zijn de obesogene omgeving (te veel, calorierijk en ongezond eten en weinig bewegen), ruimtegebrek in de steden versus leegloop in plattelandsgebieden, en veranderingen in het klimaat (hogere temperaturen, nattere winters, heviger buien en drogere zomers).

Politiek-juridische drijvende krachten. Er zijn veel ontwikkelingen gaande in politiek die de sport raken. Gemeentes hebben veel moeten bezuinigen, wat we mogelijk terug gaan zien in het sportaanbod in de komende jaren. In de huidige participatiesamenleving komen steeds meer verantwoordelijkheden bij de burger te liggen. Dit biedt kansen, maar leidt ook tot uitsluiting van bepaalde groepen en meer druk op de burger. Tegelijkertijd heeft sportwereld een professionaliseringsslag gemaakt en is er binnen de topsport ingezet op meer efficiëntie en focus.

1 De toekomst van de sport in Nederland

1.1 Sport en bewegen in Nederland nu en in 2030

We weten al veel over de staat van de sport en bewegen in Nederland. Een paar cijfers uit het ['nu'](#):

- De helft van de bevolking doet wekelijks aan sport en een derde is lid van een sportclub.
- Meer dan de helft van de bevolking voldoet aan de combinorm¹, maar tegelijkertijd zijn we kampioen 'zitten' van Europa.
- Bijna negen op de tien Nederlanders is tevreden over de mogelijkheden om te sporten en bewegen in zijn omgeving, gemiddeld moet men 700 meter afleggen om bij een sportaccommodatie te komen.
- Driekwart van de bezoekers en sporters voelt zich veilig bij sportwedstrijden, tegelijkertijd heeft twee op de vijf wangedrag, zoals fysiek of verbaal geweld, gezien of ondergaan.
- Op de internationale ranglijst van Olympische en Paralympische sporten (2012) staat Nederland op de 6^e respectievelijk 13^e plek.

Maar hoe ziet sport en bewegen in Nederland eruit in 2030? Welke maatschappelijke ontwikkelingen verwachten we de komende jaren en hoe zijn die van invloed op het sport- en beweeglandschap van de toekomst? Wat voor verschillende toekomstscenario's zijn er? En tot welke kansen en keuzes leidt dit voor het beleid? Dit zijn de centrale vragen van de Sport Toekomst Verkenning (STV). Om antwoord op deze vragen te krijgen, maken we gebruik van bestaande kennis uit literatuur en van stakeholderparticipatie in de vorm van verschillende expertmeetings en workshops. Deze stakeholderparticipatie heeft naast de input in dit rapport ook waarde in de vorm van ontmoeting en discussie tussen een grote groep stakeholders tijdens de bijeenkomsten.

Voor u ligt één van de tussentijdse publicaties, namelijk een overzicht van drijvende krachten in de sport. Dit document is opgesteld op basis van literatuuronderzoek ten behoeve van de workshops voor de trendscenario's in het najaar van 2015 en aangevuld met opmerkingen die uit deze workshops kwamen.

1.2 Wat verstaan we onder sport?

In de STV hanteren we een brede opvatting van het begrip sport. Sport is het geheel aan sport- en beweegaanbod en voorzieningen, sport- en beweeggedrag, beleving van sport via media en bezoek, (sport)beleid op lokaal en nationaal niveau, en de impact het geheel heeft op de economie, gezondheid en maatschappij. We operationaliseren de sport aan de hand van de kernindicatoren sport, die in 2014 door de minister van VWS zijn benoemd om de stand van zaken op het gebied van sport in de tijd te kunnen volgen.

1.3 De toekomst is open, maar niet leeg

De toekomst ligt nog open, maar is zeker niet leeg ([WRR 2010](#)). We weten niet precies wat we kunnen verwachten, maar op basis van informatie uit het verleden, bijvoorbeeld gepubliceerd in de

¹ Een persoon voldoet aan de combinorm als hij/zij voldoet aan de 'Nederlandse Norm Gezond Bewegen' (tussen de 1 en 4 dagen per week ten minste 30 minuten matig intensief lichamelijk actief) óf de fitnorm (tenminste drie keer per week gedurende minimaal 20 minuten zwaar intensieve lichamelijke activiteit).

Rapportage Sport, hebben we wel verwachtingen over hoe de toekomst er uit zal gaan zien. Hierin zit echter ook veel onzekerheid. Er zijn twee soorten onzekerheid (WRR 2010):

- cognitieve onzekerheid, onzekerheid die samenhangt met kennis over stabiliteit en continuïteit. De verwachting is bijvoorbeeld dat de vergrijzing invloed zal hebben op de sportdeelname van de bevolking, maar hoe dit precies uit zal pakken is niet bekend. De ouderen van 2030 zijn de volwassenen van nu en die zijn opgegroeid met sport, de kans is groot dat deze groep anders tegen sport aankijkt dan de ouderen van nu. Tegelijkertijd is de verwachting dat het aantal mensen met een chronische aandoening toe zal nemen, maar dat ondanks dat mensen zich langer gezond voelen. Er is nog onvoldoende bekend of dit een relatie heeft met sportdeelname. Er is daarmee sprake van cognitieve onzekerheid als het gaat om sportdeelname. Ook bij andere trends in de sport speelt dit een rol: ontwikkelingen worden enerzijds beïnvloed door onzekere externe trends, zoals de wereldeconomie, en anderzijds door beleidsbeslissingen die nog moeten worden genomen. Hoe groot de onzekerheden precies zijn weten we vaak niet, maar we kunnen wel concluderen dat er op het terrein van sport sprake is van cognitieve onzekerheden.

- normatieve onzekerheid, onzekerheid die samenhangt met verschillen in waarden, wensen en belangen.

Bij het verkennen van de toekomst gaat het niet alleen om wat mogelijk of waarschijnlijk is, maar ook om wat wenselijk is. Wat voor toekomst willen we? Gaat het primair om optimale gezondheid via bewegen, om een betaalbaar sportaanbod voor iedereen, om sport als middel tot meedoen in de maatschappij, of om de nummer 1 positie op de internationale medaillespiegel? Daar zijn we het niet over eens in Nederland. Sommigen vinden dat we niet altijd hoeven te betalen voor mensen die aan gevaarlijke sporten doen of te weinig bewegen. Anderen vinden juist dat solidariteit betekent dat iedereen mee moet kunnen doen, waarbij we de kosten samen dragen. Deze voorbeelden laten zien dat het niet alleen gaat over te weinig kennis en cognitieve onzekerheid, maar ook over verschillende opvattingen, doelen, waarden, om normatieve onzekerheid.

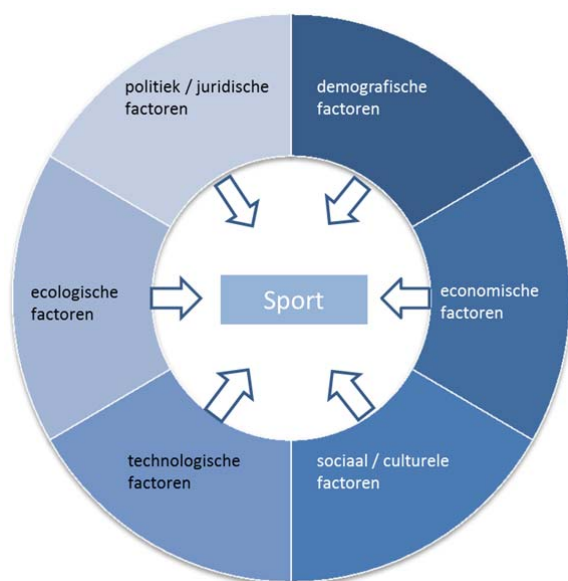
Dit document van drijvende krachten dient om de cognitieve onzekerheden in kaart te brengen. Welke ontwikkelingen zijn er te zien in demografische, economische, sociaal-culturele, technologische, ecologisch en politiek-juridische ontwikkelingen die invloed hebben op de kernindicatoren sport (zie H1.3) en welke richting verwachten we dat die invloed gaat, versterkend of juist tegenwerkend? De normatieve onzekerheden komen later in de Sport Toekomstverkenning aan bod, namelijk wanneer we ingaan op de verschillende perspectieven op sport. Deze perspectieven worden in een vervolgpublishatie behandeld.

1.4 Plan van aanpak

De drijvende krachten van sport en bewegen worden in zes hoofdtypen gerubriceerd, bekend uit de DESTEP-methode. Deze methode, oorspronkelijk afkomstig uit de bedrijfskunde, biedt een handvat om gestructureerd de verschillende externe factoren die van invloed zijn op sport op een rij te zetten. DESTEP staat voor demografische, economische, sociaal/culturele, technologische, ecologische en politiek/juridische factoren (zie *figuur 1*). De methode van DESTEP wordt vaker toegepast in toekomstverkenningen zoals de VTV-2014 van het RIVM, Tomorrow's healthy society van de Europese Commissie Joint Research Centre (2014) en Food 2030 van de ING (2012).

De drijvende krachten voor sport en bewegen zijn ten eerste gebaseerd op de recente literatuur. We hebben gekeken welke ontwikkelingen belangrijk zijn in de huidige maatschappij, wat de verwachte ontwikkelingen zijn naar de toekomst en hoe dit van invloed is op sport. Een eerste versie van het document drijvende krachten is ook voorgelegd aan ongeveer 50 deelnemers aan acht expertmeetings in oktober en november 2015. De toevoegingen en nuanceringen van deze workshopdeelnemers zijn verwerkt in dit document.

Figuur 1. Indeling drijvende krachten van sport en bewegen - DESTEP

Ieder hoofdstuk in dit rapport behandelt de drijvende krachten die vallen binnen één van de zes hoofdtypen uit de DESTEP-analyse. De inleiding, waarmee ieder hoofdstuk begint, schetst een overzicht van de drijvende krachten binnen het onderwerp van het hoofdstuk. Vervolgens zijn belangrijkste ontwikkelingen, die op basis van de geselecteerde literatuur naar voren zijn gekomen of die genoemd zijn in de werkgroepen van het najaar van 2015, verder uitgewerkt als drijvende kracht. Hierbij dient opgemerkt te worden dat we ons hebben gericht op de *belangrijkste* drijvende krachten (op basis van de literatuur en de expertmeeting) waarvan een relatie is aangetoond met sport. Dit betekent dat de lijst niet uitputtend is. In de tekst wordt regelmatig verwezen naar de literatuur waaruit bepaalde informatie afkomstig is. Informatie uit de werkgroepen, zonder dat daar een referentie aan gekoppeld is, staat vermeld als afkomstig van een werkgroep. Elke drijvende kracht staat beschreven in een aparte paragraaf. De uitwerking omvat waar mogelijk een korte bespreking van de huidige stand van zaken en de verwachte toekomstige trend. Soms is een drijvende kracht bij verschillende onderdelen van de DESTEP-indeling onder te brengen. Meestal wordt zo'n kracht dan bij één onderdeel beschreven en volgt bij de andere onderdelen een verwijzing. Ook als verschillende krachten aan elkaar zijn gerelateerd, is dat aangegeven met een verwijzing. Een aantal onderwerpen komt bij meerdere onderdelen terug, maar met een andere invalshoek.

2 Demografische drijvende krachten

In dit hoofdstuk zijn de belangrijkste demografische drijvende krachten beschreven die van invloed zijn op de sport en bewegen nu en in de toekomst. Het gaat om de volgende drijvende krachten:

- De gemiddelde leeftijd van de Nederlandse bevolking stijgt
- Meer huishoudens, andere samenstelling
- Aandeel niet-westerse migranten in bevolking groeit

Sportaanbieders hebben of krijgen in de toekomst te maken met een andere doelgroep: meer ouderen, migranten en mensen met een chronische aandoening zullen deel uit gaan maken van de (potentiële) sportpopulatie. Dit heeft te maken met de toenemende vergrijzing, de veranderende bevolkingssamenstelling, waaronder meer migranten en hun nakomelingen (in 2030 is ruim 14% van de bevolking niet-westerse migrant) en een stijging van het aantal mensen met één of meerdere chronische aandoeningen. Deze laatste groep ervaart de eigen gezondheid steeds vaker als goed, zonder lichamelijke beperkingen en in goede geestelijke gezondheid.

Andere ontwikkelingen die impact zouden kunnen hebben op het sportaanbod en de sportdeelname zijn de bevolkingsgroei en toename van het aantal hoger opgeleiden. Zo is bevolkingsgroei gerelateerd aan topsportprestaties: hoe groter een bevolking is, hoe groter de kans op topsportsucces (RS'14), maar heeft het ook verband met het aantal accommodaties dat nodig is, of de hoeveelheid openbare ruimte om in te bewegen. Opleidingsniveau heeft een sterke invloed op sportdeelname: de kans dat hoger opgeleiden sporten is 2,3 keer zo groot als bij lager opgeleiden (RS'14). Als het aandeel hoger opgeleiden toeneemt, is het te verwachten dat ook het aandeel mensen dat aan sport doet toeneemt. De vraag is echter wel hoe lang de stijging in het gemiddelde opleidingsniveau van de Nederlander zich nog doorzet.

2.1 De gemiddelde leeftijd van de Nederlandse bevolking stijgt

De afgelopen dertig jaar is de gemiddelde leeftijd van de Nederlandse bevolking met zes jaar toegenomen. De komende decennia zal dit nog verder oplopen, doordat er naar verhouding meer 65-plussers komen en doordat de Nederlander steeds ouder wordt. In 2040 is een kwart van de bevolking 65 jaar of ouder, in 2010 was dit nog 15% (VTV'14). Het aandeel jongeren neemt al langere tijd af. In 2010 was een kwart van de bevolking jonger dan 20 jaar, in 2040 is dit naar verwachting een vijfde. Doordat de omvang van de bevolking nog wel groeit, blijft het absolute aantal 0-19-jarigen gelijk (RS'14).

Frequente sportdeelname (minstens 40 weken per jaar) is het hoogst bij kinderen in de basisschoolleeftijd. In de puberteit neemt de sportdeelname sterk af. Daarna blijft deze onder volwassenen tot ongeveer 65 jaar constant. Rond de leeftijd van 70 jaar nemen de wil en de fysieke mogelijkheid om aan sport te doen af (RS'10). Kinderen sporten vaker in clubverband dan volwassenen, al is zowel de deelname als het verenigingslidmaatschap onder ouderen de afgelopen decennia wel gestegen (RS'10). Een vergrijzende bevolking leidt op termijn tot minder sportdeelname. Compensatie komt echter door cohortvervanging: mensen die nu 55 jaar zijn, doen meer aan sport dan de 55-jarigen van twintig jaar geleden (RS'10). Absoluut gezien gaan 55-plussers ook een steeds groter aandeel van het totaal aantal sporters uitmaken. Ondanks dat ouderen minder sporten, besteden ze wel meer tijd aan *bewegen* dan jongeren: ze fietsen en wandelen meer en zijn

vaker actief met tuinieren of klussen (RS'14). De vergrijzing kan daardoor een positief effect hebben op het voldoen aan de beweegnormen. Deels heeft dit ook met de definitie van de normen te maken (doordat beweegnormen anders berekend worden voor 55-plussers voldoen zij sneller hieraan dan jongere mensen (RS'14)).

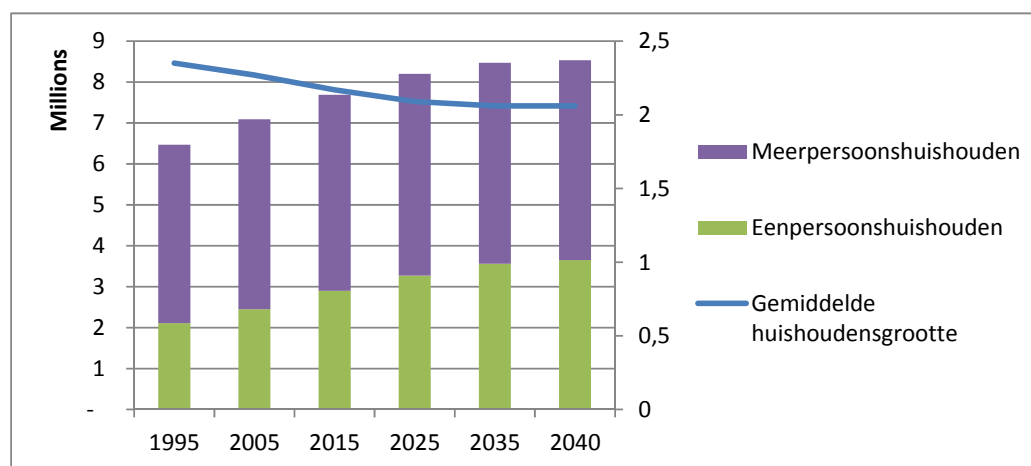
Vrijwilligerswerk in de sport is vaker het terrein van de jongeren of volwassenen met kinderen dan van ouderen, evenals het bezoeken van sportwedstrijden of - evenementen. Ouderen volgen wel weer vaker sport via media dan de jongeren. Voor topsportprestaties ten slotte vormt een oudere samenleving een bedreiging. Er zijn minder potentiële talenten die de weg naar de top kunnen maken (RS'14).

2.2 Meer huishoudens, andere samenstelling

De gemiddelde huishoudensgrootte neemt nog af tot 2025, maar blijft daarna stabiel op gemiddeld 2,06 personen per huishouden. De daling wordt mede veroorzaakt door individualisering, vergrijzing en een toenemend aantal echtscheidingen (MinBZK 2013). Huishoudens omvatten dus steeds minder personen, maar de Nederlandse bevolking blijft groeien. Gevolg is dat het absoluut aantal huishoudens toeneemt. In 1980 waren er 2,2 miljoen huishoudens, in 2008 7,2 miljoen en de verwachting is dat er in 2035 8,1 miljoen huishoudens zijn. Vooral het aantal eenpersoonshuishoudens blijft toenemen, van een derde van alle huishoudens in 2015 tot naar verwachting 43% in 2040. Dit zijn niet alleen ouderen, maar ook steeds meer jongeren wonen langer alleen (RS'14). Het aantal paren met kinderen daalt al licht sinds begin jaren tachtig van de vorige eeuw, en deze lichte daling zal zich verder doorzetten (CBS bevolkingstrends 2013).

De relatie tussen huishoudensgrootte/-samenstelling en sportindicatoren richt zich voornamelijk op het missen van sociale steun om aan sport of bewegen te gaan doen (zoals bij alleenstaande ouderen, Van den Dool 2014), of op de tijdsdruk die ontstaat in gezinnen met jonge kinderen waardoor sportdeelname van vooral de moeders lager is (Tiessen-Raaphorst 2014). Tegelijkertijd zijn het ook juist de volwassenen met kinderen die actief zijn als vrijwilliger in de sport (RS'10).

Figuur 2 Aantallen huishoudens en gemiddelde huishoudensgrootte, prognoses tot 2040.

Bron: CBS

2.3 Aandeel niet-westerse migranten in bevolking groeit

Tussen 2008 en 2030 groeit het aantal niet-westerse migranten naar verwachting van 1,8 miljoen naar 2,5 miljoen. Niet-westerse migranten maken in 2030 ruim 14% van de bevolking uit. Dat percentage zal in de jaren daarna nog licht oplopen. Lokaal en regionaal bestaan er grote verschillen. De hoogste concentraties niet-westerse migranten zijn te vinden in de grote steden (RS'14).

Mensen met een ander herkomstland dan Nederland voldoen iets minder vaak aan de beweegnorm en aan de fitnorm dan mensen die uit Nederland komen (Hildebrandt et al. 2013). Niet-westerse migranten sportten in 2009 ook minder vaak dan autochtonen (42% tegen 60%). Ondanks de toenemende integratie is het verschil tussen de groepen tussen 2001 en 2009 niet afgenomen. Marokkaanse Nederlanders sportten het minst, gevolgd door Turkse Nederlanders en dan door Surinaamse en Antilliaanse Nederlanders (Hildebrandt et al. 2013). Ook was het percentage migranten dat lid is van een sportvereniging lager dan het percentage autochtone Nederlanders (26% tegen 38%, CBS 2014). Enkele voor migranten specifieke factoren die verband houden met sportdeelname zijn verblijfsduur in Nederland en sportcultuur in het land van herkomst. Hoe langer men in Nederland woont, hoe vaker men sport. Dit geldt zeker ook voor tweede generatie migranten: hun sportdeelname is groter dan die van de eerste generatie (Vogels 2014). Diversiteit in etnische achtergronden in de samenleving betekent ook dat traditioneel populaire sporten in populariteit afnemen en er nieuwe sporten voor in de plaats komen (Vogels 2014, Synergia 2015).

3 Economische drijvende krachten

In dit hoofdstuk zijn de belangrijkste economische drijvende krachten beschreven die van invloed zijn op de verschillende dimensies van sport. De economische drijvende krachten zijn vooral van invloed op het volume en de vorm van sportdeelname, sportaanbod en de sporteconomie. Het gaat om de volgende drijvende krachten:

- Kleine maar evenwichtige groei van de economie
- Toenemende armoede
- Commercialisering van het vrijetijdsaanbod
- Toenemende rol van globalisering
- Sportsponsoring redelijk stabiel, maar verandering in vorm

3.1 Kleine maar evenwichtige groei van de economie

De Nederlandse economie groeide tussen 2003 en 2008. Na een daling door de crisis in 2009 en een kleine opleving in 2010 en 2011, is de omvang van het bbp in de periode daarna nagenoeg gelijk gebleven. Uit de horizonscan Welvaart en leefomgeving (PBL/CPB, 2013) blijkt de verwachting dat de Nederlandse economie nu veerkrachtig genoeg om op termijn evenwichtig te groeien. De belangrijkste onzekerheden met betrekking tot economische groei zitten in de groei van de beroepsbevolking en in de mate van technologische vooruitgang. De verhoging van de pensioenleeftijd heeft een positief effect op de potentiële beroepsbevolking, maar dit is op termijn onvoldoende om de lage bevolkingsgroei en de vergrijzing te compenseren.

Een groeiende economie kan een positieve invloed hebben op de sporteconomie: er kan meer geïnvesteerd worden in onder andere sportevenementen, sportproducten en sponsoring. Ook kan economische groei betekenen dat over de hele linie huishoudens meer te besteden hebben, waardoor ze meer kunnen uitgeven aan sport. De investeringen in sport zijn echter vaak ook een combinatie van economische ontwikkelingen en politieke keuzes en ontwikkelingen → zie H7 Politieke drijvende krachten. Verder dient opgemerkt te worden dat de economische ontwikkelingen onzeker zijn.

3.2 Toenemende armoede

Door de economische recessie van de afgelopen jaren is de armoede in Nederland flink toegenomen (SCP, 2016). De kans op armoede is het hoogst bij eenoudergezinnen, alleenstaanden tot 65+, lager opgeleide hoofdkostwinners, niet-westerse huishoudens en bijstandontvangers.

Minder geld te besteden hebben kan leiden tot minder uitgaven aan sport. De budgetbarometer van ING (2014) toont aan dat 9% van de sporters in 2013-2014 bewust heeft bezuinigd op sport. Dit was vooral het geval bij mensen die een inkomen beneden modaal hadden. Een vergelijkbaar resultaat komt uit onderzoek van het Mulier Instituut (Hoekman en Straatmeijer 2013): 7% van de bevolking geeft aan in 2013 te hebben bezuinigd op sport en aanverwante zaken. Hierbij dient wel opgemerkt te worden dat dit weinig is vergeleken met bezuiniging op andere gebieden, zoals uit eten gaan (46%) of op uitgaan (32%). Hoewel een relatief klein deel van alle sporters aangeeft bewust te bezuinigen op sport, betekent dat niet dat dit beleidsmatig geen aandacht nodig heeft. Zeker gezien het feit dat deze sportbezuinigingen vaker door huishoudens met een lager inkomen worden doorgevoerd,

waarvan de sportdeelname al lager is en waarvoor dus extra aandacht nodig is vanuit het sportbeleid (Pulles en Collard 2014).

3.3 Commercialisering van het vrijetijdsaanbod

In de afgelopen jaren is het aanbod van te bezoeken vrijetijdsvoorzieningen en -activiteiten sterk gegroeid en heeft zich een lucratieve vrijetijdsindustrie ontwikkeld. Het vrijetijdslandschap is aangevuld met megabioscopen, skihellingen, kartbanen, stadions, kinderparadijzen, festivals en evenementen. Dit is deels het gevolg van het feit dat mensen steeds meer op zoek zijn naar een 'beleving' (zie ook H4.4).

Gevolg voor de sport is dat de traditionele aanbieders van sport, zoals gemeenten en sportverenigingen, op de markt voor vrijetijdsbesteding concurrentie ondervinden van partijen die gewend zijn commercieel te opereren, die andere geldstromen benutten en die zich weinig gelegen laten aan traditionele scheidslijnen. Ook bij publieke voorzieningen is commercialisering te zien. Van alle zwembaden wordt bijvoorbeeld twee derde privaat beheerd en van de overdekte accommodaties is dat de helft. 70% van de openlucht sportaccommodaties is echter nog in publieke handen (RS'14).

In de werkgroepen werd ook regelmatig de commercialisering van sportevenementen en de markt van sportproducten genoemd. Zo werd het toenemende aantal hardloopevenementen genoemd en het steeds commerciëler worden van deze evenementen. Ook de bloeiende handel in sportkleding, sportschoenen en andere sportartikelen is een uitdrukking van commercialisering. Dit is ook terug te zien in het feit dat sportkleding en sportschoenen deel zijn gaan uitmaken van het alledaagse modebeeld, zelfs onder niet-sporters. Een ander punt dat naar voren kwam in de werkgroepen was dat de toenemende populariteit en commercialisering van sport niet alleen leidt tot meer opbrengsten, maar dat het ook kosten en problemen met zich mee brengt. Te denken valt aan hogere ziektekosten, blessures, werkverzuim, maar ook kosten van grote evenementen zoals overlast, veiligheid en meer politie-inzet. Dit kan een negatief effect hebben op de (sport)economie.

3.4 Toenemende rol van globalisering

Globalisering kan worden beschreven als het mondiaal dichter bij elkaar komen van verschillende maatschappijen, culturen en economieën. Volgens de antropoloog Appadurai (1996) voltrekt dit globaliseringproces zich in vijf verschillende "scapes", namelijk de ethnoscape, de technoscape, de finanscape, de mediascape en de ideoscape. De ethnoscape is de verplaatsingsstroom van personen, de technoscape van technologie, de finanscape van kapitaal, de mediascape van beelden en de ideoscape van waarden en normen. Al deze ontwikkelingen zien we ook terug in de sport. Sportprogramma's bereiken wereldwijd een miljardenpubliek en sportkleding maakt deel uit van het wereldwijde modebeeld (media- en finanscape). In elke sport komen technologische snufjes op de markt om prestaties te verbeteren en nieuwe uitdagingen mogelijk te maken (technoscape). Sport wekt over heel de wereld gevoelens van nationalisme en identiteitsvorming op: fans associëren zich met hun sportidolen, zoals Dafne Schippers en een nationale trots kan ontstaan als een team succes boekt (ideoscape). Dit mondialiseringproces van de sport gaat daarnaast gepaard met een internationale migratie van sporters (ethnoscape). We zien in toenemende mate internationale migratie van topatleten, zoals in de voetbal en atletiek, maar ook mensen die niet professioneel

sporten steken de grens over om bijvoorbeeld mee te doen aan een marathon in Berlijn of New York. Ook zien we dat bepaalde evenementen, zoals color runs, mudmasters en Dance 4 life, op verschillende plekken in de wereld worden georganiseerd (zie ook 4.6).

Het thema globalisering kwam ook naar voren in de werkgroepen. Zij voegden toe dat ook politieke ontwikkelingen hier belangrijk zijn. We krijgen bijvoorbeeld steeds meer te maken met reguleringsmaatregelen vanuit de EU, onder andere met betrekking tot fiscale aspecten van de sport. Als tegentrend van globalisering noemden de workshopdeelnemers de groeiende behoefte aan binding, wat vaak binnen lokale verbanden gevonden kan worden. Van belang is dan het gevoel 'bij de club te horen'.

3.5 Sportsponsoring redelijk stabiel, maar vorm verandert

Terwijl de markt voor sponsoring sinds meerdere jaren een krimp ondergaat, mede als gevolg van de recessie, is de omvang van de sportsponsormarkt tussen 2010 en 2013 redelijk stabiel gebleven. In 2014 bedroegen de investeringen in sportsponsoring 455 miljoen euro (56% van de sponsormarkt, Response 2015). De bedragen die omgaan in sportsponsoring schommelen jaarlijks met zo'n 10 miljoen euro. Daarmee is het aandeel sportsponsoring van de totale sponsormarkt stabiel te noemen.

Ondanks dat de sportsponsoring over de gehele linie gelijk is gebleven zien we dat de sportsponsoring bij verenigingen terugloopt (Zeegers, 2015). De lagere opbrengst van sponsoring op amateurniveau heeft vooral gevolgen voor de uitgaven aan trainers en vergoedingen voor spelers. Met name in de hogere klasse van het voetbal en de hockeysport worden de clubs het hardst getroffen door een daling van de sponsorinkomsten. Dit kan een negatief effect hebben op de tevredenheid met sportvoorzieningen en wellicht sportdeelname.

Ook zal de wijze waarop het bedrijfsleven betrokken wordt bij de sport veranderen. Sponsors zullen zich steeds meer focussen op het behalen van doelstellingen. Ze willen een bepaalde *return of investment* (ROI) bereiken. Big data zal steeds meer worden gebruikt om de prestaties en zichtbaarheid van de sporter bij te houden: het sponsorbedrag zal sterker afhangen van hoe de betreffende sporter presteert.

4 Sociaal-culturele drijvende krachten

In dit hoofdstuk beschrijven we de sociaal-culturele drijvende krachten die van invloed zijn op de verschillende dimensies van sport. De sociaal-culturele drijvende krachten hebben vooral invloed op het volume en de vorm van sportdeelname en het volgen van sport door bezoek en via de media. We onderscheiden in deze paragraaf de volgende drijvende krachten:

- Weinig veranderingen in hoeveelheid vrije tijd
- Medialisering
- Individualisering en informalisering
- Beleving wordt belangrijker
- Groeiende aandacht voor een gezonde leefstijl

Het palet aan sociaal-culturele ontwikkelingen is breder dan de factoren die we in deze paragraaf als drijvende kracht beschrijven. Zo zijn bijvoorbeeld een grotere kloof tussen mensen met verschillende waardeoriëntaties en toenemende zelfredzaamheid belangrijke maatschappelijke trends. Hierbij kunnen we echter niet direct de relatie met de verschillende indicatoren van sport aantonen.

4.1 Weinig veranderingen in hoeveelheid vrije tijd

De periode 1975-2000 liet een gestage afname van de vrije tijd zien (Breedveld en Van den Broek 2001). Tussen 2000 en 2005 stagneerde de daling van de vrije tijd, en nam de beschikbare vrije tijd ogenschijnlijk zelfs weer licht toe (zie tabel 2 en Cloin et al. 2013). De ontwikkeling is wel heel geleidelijk. Ondanks de 24-uurseconomie en de mogelijkheden voor veel mensen om flexibeler om te gaan met het moment waarop ze bijvoorbeeld werken, is de tijdsverdeling tamelijk constant (Cloin et al. 2013). In 1975 bijvoorbeeld besteedden Nederlanders 40,7 uur aan verplichtingen en was er 47,9 uur beschikbaar voor vrije tijd, dit komt overeen met de tijdsbesteding in 2011. De hoeveelheid vrije tijd hangt samen met de tijd die nodig is voor verplichtingen zoals werk en opleiding maar ook van de tijd voor persoonlijke verzorging (slapen, eten, huishouden etc.). Zo hebben mensen in het spitsuur van het leven, waar werk, gezin en zorg gecombineerd worden, de minste vrije tijd. Dit vertaalt zich ook in een (tijdelijke) dip in de sportdeelname. Bij vrouwen is dit vaker het geval dan bij mannen (Tiessen-Raaphorst 2015).

Tabel 2 Verdeling van het tijdsbudget^a over verplichtingen, verzorging en vrije tijd, bevolking van 12 jaar en ouder, 2000-2011b (in uren per week).

	2000	2005	2006	2011
verplichtingen	43,9	44,3	42,8	41,2
persoonlijke verzorging	76,6	76,2	76,9	77,7
vrije tijd	44,8	44,7	46,9	47,8

a De uren tellen niet helemaal op tot 168 uur per week doordat niet alle activiteiten aan een van de categorieën toe te schrijven zijn (zoals het bijhouden van het onderzoeksdagboekje).

b De gegevens tot 2005 zijn tijdens een oktoberweek verzameld en vanaf 2006 gedurende het hele jaar.

Bron: RS'14

Sportdeelname, vrijwilligerswerk, sport kijken op de tv en het bezoeken van sportwedstrijden vindt voor de meeste mensen plaats in de vrije tijd. Een eenduidig verband tussen de hoeveelheid vrije tijd en de deelname aan sport bestaat echter niet. Mensen die het al druk hebben met verplichtingen, zijn vaak ook degenen die zichzelf er toe zetten aan sport te doen. Alleen bij de allerdruksten is de sportdeelname lager (Elling en Kemper 2011). Sinds 1975 neemt de tijdsbesteding aan sport door

Nederlanders toe. Dit komt echter vooral doordat meer mensen aan sport zijn gaan deelnemen en niet doordat zij langer zijn gaan sporten (Van den Dool en Tiessen-Raaphorst 2013).

4.2 Medialisering

Medialisering van de samenleving is de groeiende rol van verschillende vormen van media in het dagelijks leven. Een groot deel van de vrije tijd besteden Nederlanders aan media (zie tabel 3). Vanaf 2005 neemt dit met ongeveer een uur per week toe tot 21 uur in 2011. Welke soort media men gebruikt, is in de loop der tijd veranderd. Zoals te verwachten is, besteedt men steeds meer tijd aan computers en internet, terwijl het lezen van papieren kranten en tijdschriften door Nederlanders steeds minder lang wordt gedaan. Ook luisteren naar radio of andere audio neemt af qua tijdsbesteding. Nederlanders blijven veel tijd besteden aan het kijken naar televisie, video of dvd (14 uur per week in 2011). De verschuivingen in het gebruik van media zijn vooral zichtbaar bij jongeren. Van de totale mediatijd besteden zij een groot deel aan internet en pc. 65-plussers besteden veel tijd aan gedrukte media (De Haan en Sonck 2013).

Tabel 3 Vrije tijd: verdeling van de vrije tijd over typen vrijetijdsbesteding en mobiliteit, bevolking 12 jaar en ouder, 2000-2005 en 2006-2011 (in uren per week).

	2000	2005	2006	2011
mediagebruik (exclusief online communicatie)	18,7	18,9	19,6	20,9
sociale contacten (inclusief online communicatie)	8,5	7,5	8,6	7,2

Bron: RS'14

De media zijn voor sport vooral relevant vanwege het kijken of luisteren naar sport, het lezen over sport en, steeds meer, het praten over sport via de sociale media. De angst is dat veel tijd voor media ten koste kan gaan van de tijdsbesteding aan de sportbeoefening zelf. Bij jongeren blijkt dit deels het geval (Van den Dool 2014); jongeren die meer internetten nemen niet zozeer minder deel aan sport, maar ze besteden er wel minder tijd aan. Media worden echter ook ingezet om mensen juist in beweging te krijgen. Televisieprogramma's als *Move that body* en *Nederland in Beweging* geven de mogelijkheid om thuis voor de buis actief te zijn. Ook verandert het de manier waarop mensen sportevenementen beleven, bijvoorbeeld door middel van een combinatie van tv en internet. Uit de werkgroepen kwam naar voren dat sociale media ook sterk meespeelt in het toenemende belang van 'beleving' van sport en sportevenementen (zie ook H4.6), bijvoorbeeld in de vorm van het delen van filmpjes en foto's tijdens en na (hardloop)evenementen.

Medialisering kan tevens leiden tot deinstitutionalisering en detraditionalisering, doordat nieuwe media het makkelijker maken om (tijdelijke) collectieven te organiseren (Min BZK 2013). Voor de sport kan dit van invloed zijn op de manier waarop sporten georganiseerd wordt. Het belang van sportverenigingen neemt af en zou door het gemak waarmee mensen zich via nieuwe media kunnen organiseren verder af kunnen nemen.

4.3 Individualisering en informalisering

We leven in de tijd van individualisering (Schabel, 2004). Dit betekent dat mensen in toenemende mate de autonomie hebben hun leven in te richten naar eigen goeddunken. Ook zet de trend van informalisering zich door: dit wordt maatschappelijk vooral zichtbaar in de vorm van

deinstitutionalisering van organisaties en organisatievormen en in het toenemend belang van (virtuele) netwerken.

Individualisering en informalisering zijn terug te zien in sportdeelname. Mensen zijn in de afgelopen jaren steeds meer 'ongeorganiseerd' gaan sporten. Er is een toename te zien in sporten die mensen zelf gemakkelijk alleen kunnen ondernemen op het moment dat het hen uitkomt, zoals hardlopen, wielrennen en fitness (RS'14). In 2014 beoefende 50% van de bevolking hun sport alleen en 38% in een zelfgeorganiseerde groep van vrienden of kennissen. 33% van de bevolking was lid van een sportvereniging. In het clublidmaatschap is sinds 2003 weinig verandering waar te nemen, ondanks de lichte stijging in sportdeelname in diezelfde periode (RS'14). Het sportaanbod zal zich aan de vraag aanpassen, wat al terug te zien is in de groei van het aantal fitnessscholen. Sportverenigingen zullen in bepaalde gebieden mogelijk hun deuren moeten sluiten vanwege een teruglopend ledenaantal.

De verwachting is ook dat we individualisering terug gaan zien in het vrijwilligerswerk. Dit is nog niet zo zeer terug te zien in het percentage Nederlanders dat vrijwilligerswerk verricht: dit is namelijk toegenomen van 25% in 2004 naar 28% in 2013 (SSN'13). Vrijwilligerswerk bij sportverenigingen blijft een van de meest voorkomende vormen, en is tussen 2004 en 2012 licht gestegen van 8% naar 9%. Het lijkt er daarmee op dat mensen zich graag in willen blijven zetten voor de sport(vereniging). Uit de werkgroepen kwam echter naar voren dat vrijwilligerswerk wel een andere, meer sporadische, vorm heeft gekregen. Het wordt meer gekenmerkt door persoonlijke voorkeuren, tijdelijke verbanden en het 'hoppen' tussen vrijwilligerswerk in verschillende contexten. Een tegenbeweging is dat clubs in toenemende mate sporters of ouders verplichten om ook vrijwilligerswerk bij de club te doen.

4.4 Beleving wordt belangrijker

De vrije tijd wordt in toenemende mate een zoektocht naar belevenissen en een manier om uiting te geven aan de eigen identiteit en leefstijl. Nederlanders vinden hedonistische waarden (genieten van het leven, plezier maken, nieuwe dingen beleven) steeds belangrijker.

Een sport moet dan ook vooral leuk zijn om te beoefenen: voor 75% van de sporters is dit een reden om te gaan sporten (Van den Dool et al. 2009). Bovendien zien we dat mensen er steeds vaker voor kiezen om verschillende sporten af en toe te doen, dan om zich volledig te concentreren op een of enkele activiteiten. Tevens gaan sport, recreatie, ontspanning en vermaak steeds meer door elkaar lopen. Dit is bijvoorbeeld terug te zien in de opkomst van 'funruns' zoals de *color run* of *mudmasters*. Andere voorbeelden zijn gethematiseerde ijsbanen, subtropische zwemervaringen en indoor kartbanen. Ook zien we een toename van de zogenaamde leefstijlsporten, zoals wind- en golfsurfen, snowboarden, parkour en capoeira. Kenmerkend is dat rond deze sporten zich een specifieke manier van leven ontwikkelt en dat het een basis vormt voor collectieve uiting, een gezamenlijke houding en sociale identiteit (Lucassen en Wisse 2011).

4.5 Groeiende aandacht voor een gezonde leefstijl

Nederlanders vinden gezondheid het allerbelangrijkste in het leven (Kooiker en Hoeymans 2014). Dit is over de afgelopen jaren weinig veranderd. De verwachting is dat aandacht voor 'wellness'

(gezonde geest in een gezond lichaam), het streven naar jeugdigheid, vitaliteit en uiterlijke schoonheid de komende jaren zullen toenemen. Dit komt onder andere doordat men steeds meer geconfronteerd wordt met het 'ideaalbeeld' in de media en dat als gevolg van de groei in obesitas in de afgelopen jaren een tegentrend is ingezet waarin gezond leven steeds meer wordt benadrukt.

De groeiende aandacht voor een gezonde leefstijl kan er toe leiden dat mensen meer gaan sporten. De deelnemers aan de werkgroepen benadrukten daarnaast dat de groeiende aandacht voor een gezonde leefstijl een ontwikkeling is die de kloof tussen arm en rijk verder benadrukt (zie H. 3.2.). Dit sluit aan bij de prognoses uit de VTV'14, waarin voorspeld wordt dat de gezondheidskloof tussen arm en rijk in de komende jaren zal toenemen. Er is een tweedeling zichtbaar waarbij mensen uit de lagere inkomensklasse zich vaak minder gezond voelen, vaker langdurige beperkingen hebben en vaker één of meer chronische aandoeningen hebben. Naarmate het verschil tussen rijk & arm toeneemt, zal ook het verschil in leefstijl en daarmee de verwachting van het aantal gezonde levensjaren toenemen.

Ook zien we dat kinderen steeds vaker opgroeien in gezinnen waar wordt gesport. Uit de literatuur blijkt dat voor sport en bewegen voorbeeldgedrag van ouders een belangrijke rol speelt. Kinderen sporten vaker als een van beide of beide ouders dat ook doen. In 2007 sportte 87% van de kinderen met twee sportende ouders, tegenover 61% van de kinderen met twee niet-sportende ouders (Schols et al, 2010). Met de stijgende sportdeelname onder volwassenen in het recente verleden is het te verwachten dat de toekomstige kinderen ook meer zullen blijven sporten, aangezien ze er mee opgegroeid zijn.

5 Technologische drijvende krachten

Technologie is vaak een centrale drijvende kracht achter maatschappelijke veranderingen. In dit hoofdstuk zijn de belangrijkste technologische drijvende krachten beschreven die van invloed zijn op sporten en bewegen. Technologische drijvende krachten zijn vooral van invloed op sportdeelname, beweeggedrag, sportaanbod en topsportprestaties. Het gaat om de volgende drijvende krachten:

- Informatisering
- Meer 'big data'
- Ontwikkeling medische technologieën voor prestatieverbetering

5.1 Informatisering

Met informatisering wordt de steeds belangrijkere rol van informatie- en communicatietechnologie (ICT) in de samenleving bedoeld.

Informatisering heeft, ten eerste, geresulteerd in een situatie waarin mensen steeds minder bewegen op een werkdag. Beroepen waarin fysieke arbeid wordt gedaan verdwijnen en steeds meer mensen werken zittend achter een bureau, dit leidt tot een toename van sedentair gedrag. Doordat mensen op hun werk weinig bewegen moeten mensen in hun vrije tijd meer bewegen en sporten om aan de beweegnorm te voldoen.

Een andere manier waarop informatisering een rol speelt is door de komst van nieuwe technologische middelen zoals smartphones, tablets, en spelcomputers. Met deze middelen kunnen mensen informatie over hun eigen (sport)prestaties en gezondheid meten, monitoren en delen en kan men persoonlijke trainingsschema's opstellen door middel van 'lerende apps' (Vos 2015). Deze individuele sport- en beweeggegevens kunnen ook gebruikt worden door bedrijven en onderzoekers, zie ook H5.2. Ook games op spelcomputers kunnen gebruikt worden om bewegen aantrekkelijker, toegankelijker en persoonlijker te maken. De Wii Fit en Xbox Kinect zijn voorbeelden van spelcomputers die maken dat mensen in hun eigen huis kunnen sporten. Ontwikkelingen in augmented en virtual reality kunnen thuis sporten in de toekomst nog interessanter maken. Deelnemers aan de werkgroepen gaven aan dat deze ontwikkelingen ook mogelijkheden bieden voor het bewegingsonderwijs. In de 'gymzaal van de toekomst' kunnen bijvoorbeeld digitale middelen gebruikt worden door de leerlingen en leerkrachten (Ipad, filmapparatuur, videobeelden) of kan sporten en bewegen aantrekkelijker gemaakt worden door gaming (Brouwer et al. 2015). Technologische ontwikkelingen brengen echter ook nieuwe mogelijkheden tot passieve consumptie en inactief gedrag met zich mee, en kunnen dus zowel een kans als bedreiging vormen voor de sport (Synergia 2015, STT 2013).

Tot slot is de elektrische fiets een ontwikkeling die het beweeggedrag in de toekomst zal gaan beïnvloeden. De markt van elektrische fietsen is *booming*. De vraag is hoe dit van invloed zal zijn op de beweegnorm. Enerzijds kan de elektrische fiets mensen overhalen de fiets te pakken die het anders niet zouden doen (bijvoorbeeld ouderen) of op trajecten waarom men anders de auto zou pakken. Anderzijds is de inspanning op een elektrische fiets vrij laag, waardoor mensen minder snel aan de beweegnorm voldoen vergeleken met als ze een gewone fiets zouden pakken.

5.2 Meer 'big data'

De productie van big data groeit razendsnel, ook op het gebied van sporten, bewegen en gezondheid. Doordat er meer mogelijkheden voor individuele sporters zijn om hun prestaties en gezondheid bij te houden komt er meer data beschikbaar die kan bijdragen aan de kennis over sportdeelname en beweeggedrag (Synergia 2015, STT 2013). Op deze manier kan het sportaanbod worden verbeterd. Strava, een mobiele app voor mensen die hun routes en prestaties bijhouden tijdens het hardlopen en fietsen met een wereldwijd groeiend aantal gebruikers, is hier een goed voorbeeld van. De gegevens van Strava worden inmiddels verkocht aan stedenplanners. Deze ontwikkelingen bieden nieuwe mogelijkheden vergeleken met traditioneel sportonderzoek (vragenlijsten, monitor) wat vaak duur, niet actueel, en beperkt betrouwbaar is.

De deelnemers van de werkgroepen gaven ook aan dat big data mogelijkheden biedt voor onderzoekers om 'dichter op de bal te zitten', aangezien ze beschikking hebben over real time data. Het digitaal analyseren van het eigen team, de spelers en het team van de tegenstander is niet meer weg te denken in de topsport. Talenten worden al op vroege leeftijd gevolgd om zo hun prestaties te meten, te vergelijken en te sturen. Dit kan een positieve invloed hebben op talentontwikkeling en topsportprestaties.

5.3 Ontwikkeling medische technologieën voor prestatieverbetering

Steeds meer gezonde individuen gebruiken medische technologieën om hun prestaties of gedrag te verbeteren ('human enhancement' of mensverbetering), zowel in de breedtesport als in de topsport. Dat mensen zichzelf willen verbeteren, is van alle tijden. Wat nieuw is, zijn de technologische mogelijkheden die gebruikt kunnen worden om prestaties te verbeteren. Voorbeelden van middelen die leiden tot verbetering van prestaties zijn bijvoorbeeld concentratieverbeteraars zoals bètablokkers en anabole steroïden en andere vormen van doping (Schuijff en Munnichs 2012, MinBZK 2012). Een technologie die nog in de kinderschoenen staat, maar in de toekomst een grotere rol kan gaan spelen in de wereld van de sport is het verbeteren van lichaamseigenschappen, zoals spiermassa of uithoudingsvermogen, door middel van genterapie (Schuijff en Munnichs 2012). De acceptatie van verbeterstechnologieën in de maatschappij hangt af de mate waarin het gebruik van een bepaalde technologie normaal gevonden wordt; hoe invasief de technologie is; de bekendheid met een verbetermiddel als geneesmiddel; de informatie over (bij)werkingen en risico's; en het maatschappelijke gewicht van de reden waarom het middel wordt gebruikt.

Door de deelnemers aan de werkgroepen werd opgemerkt dat mensverbetering sterk samenhangt met individualisering (zie H4.4). De nadruk ligt meer op het individu, die beter, sterker en gezonder wil worden. Tevens werden er een aantal andere vormen van mensverbetering genoemd, die wat minder 'extreem' zijn. Zo kunnen voeding (op maat) en preparaten ook gezondheidsbevorderend zijn en gezien worden als een vorm van mensverbetering. Een ander voorbeeld is het gebruik van testosterongels/pleisters door ouderen waardoor ze zich weer vitaler gaan voelen. Wel merken de werkgroepdeelnemers op dat er vaak sprake is van een glijdende schaal van wat acceptabel wordt gevonden (zie ook Schuijff en Munnichs 2012).

6 Ecologische drijvende krachten

De leefomgeving van mensen is van invloed op het beweeg- en sportgedrag. De aan- of afwezigheid van plekken om te sporten en een gezonde en prettige omgeving kunnen van invloed zijn op de mate waarin mensen bewegen en aan sport doen. Ook kunnen ruimtelijke verschillen – bijvoorbeeld tussen stad en platteland – van invloed zijn op bewegen, sporten en vrijwilligerswerk. In dit hoofdstuk kijken we hoe de omgeving van de mens, zowel gebouwd als natuurlijk, van invloed is op de verschillende dimensies van sport. Ecologische drijvende krachten zijn voornamelijk van invloed op het volume en de vorm van sportdeelname, beweeggedrag en vrijwilligerswerk. De volgende vijf maatschappelijke trends kunnen worden onderscheiden.

- Ontwikkeling van obesogene omgeving
- Toenemende druk op ruimte en milieu vanwege verstedelijking
- Leegloop van perifere gebieden
- Nattere winters, drogere zomers

Hiernaast is ook luchtvervuiling een beïnvloedende factor voor buitensport. Bij voortzetting van het huidige milieubeleid kan de huidige luchtkwaliteit worden behouden of mogelijk zelfs iets verbeteren (RIVM 2013). Vermindering van concentraties van fijnstof kan leiden tot minder hart- en longziekten en kan ook het sporten en bewegen op plekken met veel uitstoot (voornamelijk steden) weer aantrekkelijker maken.

6.1 Ontwikkeling van obesogene omgeving

De huidige omgeving is in steeds sterkere mate een obesogene omgeving. Dit is een omgeving die uitnodigt tot te veel, calorierijk en ongezond eten en weinig bewegen. Te denken valt aan het verkopen van snacks en snoep op scholen en in buurthuizen, de aanwezigheid van roltrappen in veel openbare gebouwen, of het verplaatsen van sportvelden naar de randen van de stad, waardoor ze niet meer op loop- of fietsafstand liggen. Als de omgeving niet uitlokt tot bewegen, of zelfs een obstakel vormt, zal dit een negatief effect hebben op beweeggedrag. Tegelijkertijd zien we ook al tegentrends, zo worden buurten steeds beweegvriendelijker ingericht, is er steeds meer gezond eten te verkrijgen in (school)kantines en worden werknemers steeds vaker gestimuleerd om de fiets naar het werk te nemen en de trap te pakken.

6.2 Toenemende druk op ruimte en milieu vanwege verstedelijking

Steeds meer mensen wonen in steden. Tussen 2009 en 2014 groeide de bevolking met 344 duizend inwoners. Bijna driekwart van deze groei vond plaats in de dertig gemeenten met 100 duizend inwoners of meer (CBS 2014). Het gevolg hiervan is dat we in stedelijke gebieden te maken krijgen met een groeiende druk op ruimte en milieu. Tussen 2006 en 2008 nam het percentage bebouwd terrein toe van 8,1 naar 8,3% (CBS 2011). Het is waarschijnlijk dat dit percentage verder stijgt als gevolg van de verwachte bevolkingsgroei en huishoudensverdunding (zie H1). In verstedelijkte gebieden zal de doorzettende bevolkingsontwikkeling de komende jaren leiden tot een algeheel tekort aan sportvoorzieningen (Hoekman & Tiessen-Raaphorst 2011). Hier komt bij dat groen en sportvelden worden verdrongen naar stadsranden, waardoor mensen verder zullen moeten reizen. Dit roept vragen op over de inrichting van de stad en de mogelijkheden om de openbare ruimte

beter geschikt te maken voor sportief medegebruik. We zien nu al dat beleidsmakers, stadsplanners en onderzoekers in toenemende mate op zoek zijn naar manieren waarop men de (beperkte) stedelijke ruimte beweegvriendelijker kan maken.

Een thema dat naar voren kwam in de werkgroepen was de toename in omnisportverenigingen en multibespeelbare velden. Een omnisportvereniging is een sportvereniging waar meerdere sporten worden beoefend. Het voordeel van een omnisportvereniging is dat mensen kennis kunnen maken met verschillende sporten, dat het ruimtegebruik beperkt wordt en dat het financieel aantrekkelijk is voor sportverenigingen. Op het gebied van multibespeelbare velden kwamen ook technologische ontwikkelingen aan bod: zo kunnen scheidslijnen geprojecteerd worden op het veld, in plaats van het gebruik van kalk. Dit laat toe dat het zelfde veld op meerdere manieren gebruikt kan worden.

6.3 Leegloop van perifere gebieden

Terwijl steden te maken hebben met bevolkingsgroei, worden meer perifere gebieden geconfronteerd met demografische krimp. Op het gebied van sport kan dit leiden tot minder sporters, afname van vrijwilligers en bestuurlijk kader en vervolgens tot het opheffen van sportverenigingen en sluiten van sportaccommodaties. Sluiting van sportvoorzieningen in de dorpen brengt het risico met zich mee dat vooral minder mobiele groepen minder gaan sporten. Zowel jongeren als ouderen sporten minder naarmate sportaccommodaties verder weg zijn (Vermeij et al. 2014). Op het gebied van vrijwilligerswerk zijn er nog weinig negatieve effecten te zien van krimp.

6.4 Nattere winters, drogere zomers

Volgens de KNMI klimaatscenario's (2014) moeten we in de toekomst rekening houden met hogere temperaturen, een sneller stijgende zeespiegel, nattere winters, hevigere buien en drogere zomers. Deze klimaatveranderingen kunnen van invloed zijn op (buiten) sporten en bewegen, dit kan echter op verschillende manieren werken. Een warmer klimaat kan leiden tot minder mogelijkheden voor wintersporten zoals schaatsen. Anderzijds wordt er juist verwacht dat door een toekomstig warmer klimaat er meer gefietst zal worden (Böcker 2014), en mogelijk ook meer aan andere buitensporten zal worden gedaan. Dit is echter niet het geval in de zomer. Deze wordt door hitte en extremere neerslag minder aantrekkelijk om te fietsen.

7 Politieke drijvende krachten

Hoewel sport vaak samengenomen wordt met welzijn en zorg, is er een aantal factoren dat sport anders maakt. Sport is een bedrijfstak met commerciële aanbieders van sportfaciliteiten en personen en huishoudens die hieraan geld besteden. Een bedrijfstak met misschien wat meer overheidsbemoedening dan een doorsnee bedrijfstak, maar toch gewoon een bedrijfstak. De sport kent een eigen organisatiestructuur, niet alleen nationaal, maar ook internationaal, met internationale bonden (zoals de UEFA en de FIFA) en koepels als het IOC. Verder kent de sport de nodige dwarsverbanden met het bedrijfsleven, zowel in de vorm van sportsponsoring, als in de vorm van commercialisering van een deel van het sportaanbod (denk aan de beursgang van voetbalverenigingen of de exploitatie van privaat sportaanbod en -voorzieningen). Tegelijkertijd wordt sport ook beïnvloed en geraakt door politieke en bestuurlijke ontwikkelingen buiten de sport. In dit hoofdstuk gaan we op een aantal bredere ontwikkelingen in en beschrijven waar deze de sport kunnen raken. Doordat sportbeleid tot nu toe vooral een samenwerking is tussen overheid (rijk, gemeentes en sommige provincies) en de georganiseerde sport (NOC*NSF, de sportbonden en de sportverenigingen) betreft dit vooral ontwikkelingen die deze sectoren raken.

De drijvende krachten die we in dit hoofdstuk bespreken zijn:

- Participatiemaatschappij: meer eigen verantwoordelijkheid en zeggenschap
- Aandacht voor sport in het nationaal overheidsbeleid
- Bezuinigingen door gemeenten
- Gestage professionalisering in de georganiseerde sport
- Concurrentie in topsport dwingt tot efficiëntie en focus
- Ontwikkelingen in het (pre)primair onderwijs
- Toenemende aandacht voor de negatieve aspecten van sport

De laatste drijvende kracht is toegevoegd naar aanleiding van de discussies in de werkgroepen. Daarnaast zijn ook andere factoren van invloed op de sport in Nederland. Zo hebben diverse Europese regels over staatssteun invloed op het Nederlandse sportbeleid. Bijvoorbeeld als het gaat om de huur van accommodaties door sportverenigingen en de gevolgen van het afschaffen van de vrijstelling van vennootschapsbelasting voor de sport (Hoekman et al. 2014).

Belangrijk op te merken hier is dat het beschrijven van de trends naar de toekomst beleidsarm gebeurt. Dit betekent dat we de situatie beschrijven waarin er geen nieuw beleid wordt geïntroduceerd. De drijvende krachten hieronder zijn dan ook een beschrijving van de huidige situatie; we behandelen alleen politieke ontwikkelingen die op dit moment al zijn ingezet.

7.1 Meer eigen verantwoordelijkheid en zeggenschap

In de afgelopen jaren is de nadruk meer op de 'eigen verantwoordelijkheid' van de burger komen te liggen, ook op het gebied van gezondheid en bewegen. Zo meenden in 2007 83% van het publiek dat het belasten van ongezond gedrag niet kon, inmiddels vindt 58% van de Nederlanders dat ongezond gedrag wel 'gestraft' mag worden. Dit kan er toe leiden dat niet-sporten steeds minder geaccepteerd wordt, echter is dit tot op heden nog niet terug te zien in de sportdeelnamecijfers.

Ook staat de zeggenschap van de burger steeds meer centraal: de burger wordt gezien als coproducent van voorzieningen bijvoorbeeld door te participeren als vrijwilliger en als iemand met een mening over het sportbeleid (RS'03). Een tegengeluid is dat niet alle burgers competent of

gemotiveerd zijn om actief te participeren. Te veel focus op de burger zelf kan leiden tot versterking van sociale ongelijkheid en ongenoegen als het steeds dezelfde burgers zijn die bepalen wat er gebeurt (Putters 2014). Dit kan er bijvoorbeeld toe leiden dat sportvoorzieningen niet aansluiten bij de wensen van bepaalde groepen burgers. Ook betekent de participatiesamenleving dat andere verantwoordelijkheden bij de burger terecht komen, bijvoorbeeld mantelzorg, de inrichting van de omgeving en cultuur. Dit zou kunnen betekenen dat er minder tijd overblijft om zich in te zetten voor de sportvereniging of zelf aan sport te doen.

7.2 Aandacht voor sport in het nationaal overheidsbeleid

Sinds het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw zijn de uitgaven aan sportfaciliteiten, -ondersteuningsstructuur en sportstimulering verdubbeld met 2010 als hoogtepunt, daarna zijn ze licht afgenomen. De overheid gaf in 2010 in totaal 2,6 miljard euro uit aan sport in brede zin. Dit bestaat grotendeels uit gemeentelijke uitgaven aan zwem- en sportaccommodaties (1 miljard euro) en uitgaven voor sportonderwijs (gymles) en sportopleidingen (1,2 miljard euro) (CBS, 2012). Ter vergelijking: huishoudens gaven in 2010 7 miljard euro uit aan sport. In de toekomstverkenning gaan we uit van een business-as-usual-scenario en nemen daarom de invloed van eventueel nieuw sportbeleid niet mee.

7.3 Bezuinigingen door gemeenten

Ondanks dat sport veel aandacht krijgt vanuit de nationale overheid, moeten gemeenten steeds meer bezuinigen op sport. In de collegeperiode 2014-2018 heeft 93% van de gemeenten óf al bezuinigd op sport óf is voornemens dat te doen. Deze bezuinigen spitsen zich vooral toe op het accommodatie- en het subsidiebeleid, waarbij ook vaak het openhouden en beheren van zwembaden onderwerp van discussie is. Tegelijkertijd zijn in de afgelopen decennia veel sportaccommodaties geprivatiseerd, dat wil zeggen in particuliere of verenigingshanden overgegaan. Hiermee is de verantwoordelijkheid voor de vervanging van de sportaccommodaties (deels) bij sportverenigingen komen te liggen, die moeite hebben hier voldoende middelen voor te reserveren. Wanneer renovatie of vernieuwing uitgesteld wordt, kan dit gevolgen hebben voor de kwaliteit en de aantrekkelijkheid van deze sportaccommodaties (Hoekman et al. 2014).

Het aandeel sportverenigingen dat financieel gezond is, is na 2012 (65%) licht afgenomen tot 59% in 2015. Veel verenigingen hebben hun inkomsten in 2015 zien dalen, waarbij twee derde van de sportverenigingen minder inkomsten (subsidie) van de gemeente kreeg, gevolgd door sponsoring en reclame (de helft van de verenigingen), horecabestedingen (een derde) en contributie van leden (ook een derde). Deze bezuinigen kunnen in de komende jaren leiden tot hogere tarieven voor de sportaccommodaties, die betaald moeten worden door de sportverenigingen. Deze zullen dat door moeten berekenen in hun contributie. 90% van de gemeenten verwacht dan ook dat sport voor haar inwoners de komende jaren duurder gaat worden. Hoewel sport relatief goedkoop is, is de verwachting dat de minder intrinsiek gemotiveerde sporters bij prijsverhogingen als eerste zullen uitvallen, omdat ze minder bereid zijn om meer te betalen voor de sportbeoefening (Hoekman et al. 2014). Ook bestaat het gevaar dat huishoudens met een lagere SES zullen uitvallen.

7.4 Gestage professionalisering in de georganiseerde sport

Langzaam zetten verenigingen en sportbonden stappen richting professionalisering. Ten eerste wordt 'good governance' steeds mee benadrukt. Dit is terug te zien in de groeiende aandacht voor

de kwaliteit van het sportbestuur. Steeds meer sportbonden (18 in 2012) hanteren het toezichthoudend model, dit zijn vaak de grotere bonden. Tegelijkertijd zijn er ook nog bonden, waarvan de uitvoerende taken bij het bestuur liggen (16 in 2012). Het aantal betaalde krachten van een bond verhoudt zich hier ook mee (gemiddeld 29 in het toezichthoudende model vs. gemiddeld 1 in het executieve model). NOC*NSF stuurt met de Sportagenda op meer samenwerkingsverbanden en clustering van organisaties (NOC*NSF 2013).

Een tweede ontwikkeling van de afgelopen decennia is het toenemend belang van externe financiering door middel van sponsors. Deze aanpak vereist veel deskundigheid en tijd van bestuurders. Ze moeten in toenemende mate kunnen werken met de non-profit markt en zaken kunnen doen met commerciële zakenpartners en sponsors. Deze trend heeft ervoor gezorgd dat professionalisering van het werkapparaat noodzakelijk is. Dit houdt het standaardiseren van werkzaamheden, het formuleren van een missie en vastleggen van procedures en verantwoordelijkheden in (De Vries et al. 2007).

Uit de werkgroepen kwam naar voren dat er steeds meer aandacht is voor de kwaliteit van sportaanbieders: zowel van trainers als van lokale bestuurders. Zo zijn er veranderingen te zien in de trainersopleidingen: er wordt meer aandacht besteed aan pedagogische en didactische kwaliteit en het onderwijs wordt meer sporttakoverstijgend.

Deze reeds ingezette verwachtingen zullen met namen een positief effect hebben op topsport en talentontwikkeling, en mogelijk ook op de tevredenheid met het sportaanbod.

7.5 Liberalisering van de kansspelen

Voor de sportbonden en NOC*NSF vormt de Lotto een belangrijke bron van inkomsten. De Lotto inkomsten lopen echter terug (van 47 miljoen euro in 2008 naar 36 miljoen euro in 2015). Met de herziening van het kansspelbeleid – waaronder het onder strikte voorwaarden toestaan van online casinospelen en sportweddenschappen – bestaat het risico dat dit minder geld oplevert voor de georganiseerde sport. Het online aanbod is namelijk voor een belangrijk deel commercieel en/of buitenlands van aard (SCP 2015).

7.6 Concurrentie in topsport dwingt tot efficiëntie en focus

Tussen de Olympische Spelen van Sydney en Londen zijn de collectieve investeringen in topsport verdubbeld, maar dit geldt niet voor het aandeel behaalde medailles. Met relatief lage investeringen ten opzichte van het buitenland is het Nederlandse topsportbeleid echter wel effectief (RS'14). De concurrentie tussen landen is dusdanig toegenomen, dat landen met grenzen aan financiële middelen prioriteiten moeten stellen. Sinds 2012 is meer focus aangebracht in het Nederlandse topsportbeleid om de kans op topsportsucces te optimaliseren. De beschikbare financiële middelen worden verdeeld over die takken van sport die structureel goed presteren. Resultaten laten nog niet zien of deze keuze de juiste keuze is, dit zal de toekomst moeten uitwijzen. Ook wordt dan duidelijk wat de gevolgen van de prioritering zijn voor sportbonden en -disciplines die er nu buiten vallen (RS'14).

7.7 Ontwikkelingen in het (pre)primair bewegingsonderwijs

Bewegingsonderwijs en sport zijn steeds minder gescheiden werelden. We zien nieuwe activiteiten in het curriculum, een naschools aanbod samen met verenigingen, de invloed van het naschoolse aanbod op het binnen-schoolse curriculum en het werken met trainers als gastdocenten. Op steeds meer scholen zijn er mogelijkheden voor de leerlingen om onder of na schooltijd mee te doen aan allerlei sport- en beweegactiviteiten (Brouwer et al. 2015). Bovendien is er een toename in het aantal scholen dat gebruik maakt van een continuooster en het aantal 7 tot 7 scholen. Dit biedt meer ruimte om binnen de schoolcontext aandacht te besteden aan sporten en bewegen. Tevens is er sinds enkele jaren een trend om kinderopvang, peuterspeelzalen en het basisonderwijs te integreren in (integrale) kindcentra. Landelijk bestaat er een groot maatschappelijk draagvlak voor deze integratie. Omdat een integraal kindcentrum niet enkel opvang en onderwijs aanbiedt, maar ook culturele activiteiten en sport krijgen de kinderen een brede ontwikkeling mee.

Deze ontwikkelingen zouden een positieve invloed kunnen hebben op het beweeggedrag en de sportdeelname van kinderen. Dit is echter op dit moment nog niet terug te zien in de cijfers. Daar komt bij dat er nog weinig veranderingen te zien zijn in het officieel aantal uren beweegonderwijs per week, wel is de vraag of alle sport- en beweegactiviteiten hieronder vallen.

7.8 Toenemende aandacht voor de negatieve aspecten van sport

In de afgelopen jaren wordt er in het publieke debat steeds meer aandacht besteed aan de negatieve aspecten van sport. Te denken valt aan matchfixing/spotfixing, hooliganisme en racisme, fraude en doping. Dit kan een negatief effect hebben op de sporteconomie en op het veilig sportklimaat en mogelijk sportdeelname voor bepaalde groepen. Terwijl de verschillende vormen van fraude lijken toe te nemen, komt er tegelijkertijd meer aandacht voor het aanpakken en bestrijden ervan. Hoe dit zich in de toekomst verder zal doorzetten is nog onzeker.

8 Bronnen

Veelgebruikte afkortingen:

- RS'14, Rapportage Sport 2014. Tiessen-Raaphorst, A. (red.) (2015) *Rapportage Sport 2014*. Den Haag: SCP
- SSN'13, Sociale Staat Nederland. Bijl, R., J. Boelhouwer, E. Pommer en N. Sonck (2013). *De sociale staat van Nederland 2013*. Den Haag: SCP.
- SSN'15, Sociale Staat Nederland. Bijl, R., J. Boelhouwer, E. Pommer en I. Andriessen (2015). *De sociale staat van Nederland 2015*. Den Haag: SCP.
- VTV-2014, Volksgezondheid Toekomst Verkenning 2014. Hoeymans, N. et al (2014) *Een gezonder Nederland*. Bilthoven: RIVM

Bronnen:

- Appadurai, A. (1996) "Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy" In: *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*, Pp. 27-47, University of Minnesota Press, 1996.
- Bijl, R., J. Boelhouwer, E. Pommer en N. Sonck (2013). *De sociale staat van Nederland 2013*. Den Haag: SCP.
- Böcker, L. (2014). '*Climate, Weather and Daily Mobility: Transport Mode Choices and Travel Experiences in the Randstad Holland*', dissertatie Universiteit Utrecht.
- Brouwer, B., M. Berkel, G. van Mossel en E. Swinkels (2015). *Bewegingsonderwijs en sport: Vakspecifieke trendanalyse*. Enschede: SLO.
- CBS (2011). *Bebouwing zet gestaag door*, Webmagazine, dinsdag 12 juli 2011.
- CBS (2014). *Bevolkingsgroei concentreert zich in de 30 grootste gemeenten*, Webmagazine, woensdag 23 april 2014
- CBS (2014) Lidmaatschap en deelname verenigingen, Webartikel. Den Haag: CBS
- CBS, PBL & Wageningen UR (2010). *Beschikbaarheid groen in de stad, 2000 - 2006* (indicator 0299, versie 06, 20 mei 2010). www.compendiumvoordeleefomgeving.nl. CBS, Den Haag; Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag/Bilthoven en Wageningen UR, Wageningen
- Cloïn, M. (red.)(2013). *Met het oog op de tijd. Een blik op de tijdsbesteding van Nederlanders*. Den Haag: SCP
- Dool, R. van den, A. Elling en R. Hoekman (2009). *Sportersmonitor 2008. Een beschrijving van actuele sportissues*. 's-Hertogenbosch: Mulier Instituut.
- Dool, R. van den, en A. Tiessen-Raaphorst (2013). Recreatieve en ontspannende activiteiten. In: M. Cloïn (red), *Met het oog op de tijd. Een blik op de tijdsbesteding van Nederlanders* (p. 100-115). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Dool, R. van den (2014). Sport en andere (vrije)tijdsbestedingen. In: A. Tiessen-Raaphorst (red.), *Uitstappers en doorzetters; de persoonlijke en sociale context van sportdeelname en tijdsbesteding aan sport* (p. 31-47). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- European Commission (EC) Joint Research Centre (JRC) (2014). *Tomorrow's healthy society. Research priorities for foods and diets*. Annexes. Brussel: EC Joint Research Centre.
- Eekeren, F. van (2007). *Uitwerking van de bouwsteen 'Maatschappelijke betekenis' in het kader van het Olympisch Plan 2028*. Utrecht: Utrechtse School voor Bestuurs- en Organisationswetenschap (USBO).
- Elling, A. en F. Kemper (2011). *'Het kost veel tijd en je wordt er moe van'. Verklaringen voor sportdeelname en inzichten in de leefwereld van niet-sporters*. Nieuwegein/'s-Hertogenbosch: Arko Sports Media/W.J.H. Mulier Instituut.
- Haan, J. de, en N. Sonck (2013). Mediagebruik en sociale contacten. In: M. Cloin (red.), *Met het oog op de tijd. Een blik op de tijdsbesteding van Nederlanders* (p. 81-99). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hildebrandt V., C. Benaards, A. Chorus en H. Hofstetter (2013). *Bewegen in Nederland 2000-2011*. In: *Trendrapport Bewegen en Gezondheid 2010/2011*. Leiden: TNO
- Hoekman, R. en J. Straatmeijer (2013). *Sport en recessie: doorwerking recessie op sportbeleid, sportorganisaties en sportdeelname*. Utrecht: Mulier Instituut
- Hoekman, R., J. Straatmeijer en K. Breedveld (2014). *Voorstudie financiële aspecten van sport*. Utrecht: Mulier Instituut.
- Hoekman, R. en P. van der Bol (2014). *Sport in collegeprogramma's 2014. Van armoedebeleid tot zelfredzaamheid*. Utrecht: Mulier Instituut.
- Hoekman, R. en R. van den Dool (2015). *Gemeentelijke uitgaven aan sport. Een overzicht van de ontwikkelingen (2010-2015)*. Utrecht: Mulier Instituut
- Hoekman, R. en A. Tiessen-Raaphorst (2011). *Sporten in de stad; ontwikkelingen in de stedelijke sportdeelname*. In: M. van den Heuvel, R. Hoekman en H. van der Poel, *Sport in de stad; over de maatschappelijke, ruimtelijke en economische rol van sport in de stedelijke context*. Nieuwegein: Arko Sports Media.
- Hoeymans, N. et al (2014). *Een gezonder Nederland, VTV-2014*. Bilthoven: RIVM
- ING (2012). *Food 2030. Samenwerking vanuit een nieuwe mindset*. ING.
- KNMI (2014). *KNMI'14 Klimaatscenario's voor Nederland; Leidraad voor professionals in klimaatadaptatie*. De Bilt: KNMI.
- Kooiker, S. en N. Hoeymans (2014). *Burgers en gezondheid: Themarapport Volksgezondheid Toekomst Verkenning 2014*. Bilthoven: RIVM en Den Haag: SCP.
- Lucassen, J.M.H. en E. Wisse (2011). *Sporten op de grens. Studies over leefstijlsporten*. Nieuwegein/Utrecht: Arko Sports Media/Mulier Instituut.
- Ministerie van EZ en ministerie van IenM (2012). *Sport, ruimte en economie*. Den Haag: Ministerie van EZ en ministerie van IenM

- Ministerie van BZK (2013). Rijksbrede Trendverkenning. Strategieberaad Rijksbreed. Den Haag: Ministerie van BZK
- NOC*NSF (2013). Bondenmonitor 2013. Arnhem: NOC*NSF
- PBL, in samenwerking met CPB (2013), Welvaart en Leefomgeving. Horizonscan, Den Haag: PBL.
- Pharos (2014) Kennisdossier Fysieke omgeving. Utrecht: Pharos.
- Pulles, I. en D.C.M. Collard (2014). Eurobarometer 2013, Utrecht: Mulier Instituut.
- Putters, K. (2014). *Rijk geschakeerd. Op weg naar de participatiesamenleving*. Den Haag: SCP
- Response (2015). Sponsormonitor Factsheet 2015.
- RIVM (2013). *Dossier Fijn Stof – Luchtkwaliteit* op rivm.nl: http://www.rivm.nl/Onderwerpen/F/Fijn_stof/Luchtkwaliteit (laatst geraadpleegd op 13 oktober 2015)
- Schnabel, P. (2004). Het zestiende Sociaal en Cultureel Rapport kijkt zestien jaar vooruit. In: In het zicht van de toekomst: Sociaal en Cultureel Rapport 2004, Den Haag: SCP.
- Schols, M., C. van Weert en J. de Haan (2010). Doet voorbeeld volgen? Gelijkenis in de vrijetijdsbesteding van kinderen en hun ouders. In: A. van den Broek, R. Bronneman-Helmers en V. Veldheer (red.). *Wisseling van de wacht: generaties in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2010*. Den Haag: SCP
- Schönbeck Y. en S. van Buuren (2010). *Factsheet Resultaten Vijfde Landelijke Groeistudie*. TNO.
- Schuijff, M. en G. Munnichs (red.) (2012). Goed, beter betwist. Publieksonderzoek naar mensverbetering. Den Haag: Rathenau Instituut
- SCP (2016) *Een lang tekort. Langdurige armoede in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau
- Stichting Toekomstbeeld der Techniek (STT)(2015). Van autonome robots tot zilte aardappels. Toekomstverkenning naar de invloed van technologische ontwikkelingen op de agri- & foodsector tot 2050. Den Haag: STT.
- Synergia (2015). *Future of Sport in New Zealand*. Sport New Zealand.
- Tammaru T., S. Marcińczak, M. van Ham en S. Musterd (red.) (2015). *Socio-Economic Segregation in European Capital Cities: East Meets West*. Routledge: Oxford
- Tiessen-Raaphorst, A., D. Verbeek, J. de Haan en K. Breedveld (red. 2010). *Sport: een leven lang. Rapportage Sport 2010*. Den Haag/Utrecht: SCP/Mulier Instituut.
- Tiessen-Raaphorst, A. (red.) (2014). *Uitstappers en doorzetters. De persoonlijke en sociale context van sportdeelname en tijdsbesteding aan sport*. Den Haag: SCP
- Vermeij, L., R. Hoekman en A. Steenbekkers (2014). Hoe ver gaan dorpsbewoners voor de sport? In: *Vrijetijdstudies* nummer 1, jaargang 32.
- Vos, S. (2015). 'Lerende apps verhogen beweeg- en sportmotivatie' in sportenstrategie.nl: <http://www.sportenstrategie.nl/2015/sportmanagement/kwaliteitszorg-en-innovatie/lerende-apps-verhogen-de-beweeg-en-sportmotivatie/> (laatst geraadpleegd op 13 oktober 2015).

WRR (2010). *Uit zicht; Toekomstverkennen met beleid*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Zeegers, D. (2015) *Sponsorinkomsten in 2014 fors lager bij sportverenigingen*, op sportknowhow.nl